

VAKIF MEDENİYETİMİZE SOSYAL SİYASET VE SOSYOLOJİ AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM

Prof. Dr. Mehmet Sait DOĞAN*

ÖZET

Vakıflar, sağladıkları çok çeşitli hizmetlerle sosyal yardım amacına yönelmiş ve bu noktada sosyal güvenliğin temini doğrultusunda, çok büyük fonksiyonlar icra etmişlerdir. Vakıflar, Osmanlı devlet yapısında cemiyetin hukuki, iktisadi, sosyal ve siyasi yapısını demokratik bir temel üzerinde geliştiren ve gelişmede istikrarı ve dengeyi temine yarayan birkaç unsurdan biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Sosyal Güvenlik, Sosyal Yardım, Sosyal Siyaset.

ABSTRACT

Foundations have always targeted at various social services and had very important functions in providing social safety and security. Foundations have had legislative, economical, social and political functions on a democratic basis and have been one of the most important part of the components that provide balance and stabilization.

Key Words: Foundation, Social Safety, Social Aid, Social Policy.

GİRİŞ

Sözlükte; durdurma, alıkoyma, ayırma, bağlama gibi manalara gelen vakıf kelimesi ıstılahta bir malı veya mülkü satılmamak kaydıyla bir hayır işine bağışlama anlamına gelmektedir (Develioğlu, 1970).

---

* Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

Bu tâbir, cami, mescid, tekke, türbe, medrese, mektep, imaret gibi dini müesseselerle hayır müesseselerinin masrafı karşılığı olarak muayyen bir mülkün veya paranın gelirini tahsis etmek manasına kullanılıyordu. Vakıf olunan şey satılmaz, miras olarak kalmaz, kimse tarafından müdahale edilmez ve devletin himayesi altında bulunurdu.

Osmanlı İmparatorluğu dahilinde gerek padişahlar ve gerekse sair şahıslar tarafından tesis olunmuş muazzam vakıflar vardı. Bugün bunları Vakıflar Genel Müdürlüğü deruhte etmektedir (Sertoğlu, 1981: 105).

Bütün ihtiyaç sahiplerini ilgilendirmediği, her zaman her yerde bulunma zorunluluğu olmadığı için sosyal güvenlik açısından kısmi bir müessese olarak nitelenebilecek vakıf, mecburiyet ve talep hakkı ihtiva etmediği için, aslında modern anlamda bir sosyal güvenlik müessesesi sayılmaz. Ancak, İslâm toplumunda ve dolayısıyla İslâm'la yönetilen Osmanlı Devleti'nde sosyal siyaset açısından özellikle sosyal güvenliğin temini doğrultusunda, çok büyük fonksiyonlar icra ettikleri de inkâr olunmaz (Beşer, 1988: 241).

Ferdi mülkiyetten çıkarılan ve mülkiyet hakkının, mâlikine ve haleflerine sağlayacağı bütün hak ve menfaatler toplum yararına terk ve tahsis edilen bu mallar, vakfın teessüsü ile beraber şahsiyet iktisap ederler. Değişik psiko-sosyal şartlar altında vücut bulan vakıfların her biri müstakil birer hükmi şahsiyeti haiz olup, bunlar statüleri makamına kaim olan vakfiyelerinde yazılı esaslar dairesinde idare ve yine vakfı vücuda getiren kimse tarafından tesbit olunan şahıs veya makamlar tarafından da murakabe edilmektedir.

Vakıf tesis eden kişiye "vâkif" vakfedilen mala "mevkuf" denir. Vakıf yapan kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın nasıl yönetileceğine ilişkin esasları belirleyen ve mahkemece tesciliyle birlikte vakfın vücut bulduğu vesikaya (vakıf senedine) "vakfiye" adı verilir. Vakfın menfaati kendilerine tahsis ve şart olunan cihete Fıkhi tâbirle "Meşrutünleh" ve "mevkufun aleyh" denir (Zaim, 1989: 1).

Osmanlı Devleti'nde toplum yapısını, sosyal siyaset açısından incelediğimizde sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin, dengeli gelir ve servet dağılımının temini yönünden iki müessesenin önemli payı olduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri vakıf müessesesidir.

Osmanlı Devleti'nde devletin gelirleri merkezi hazine, tımar ve vakıflar arasında dağılırdı (Zaim, 1989: 50-54). Böylece büyük imkânlara sahip olan vakıflar insanlığa sosyal güvenlik hizmeti sunmuştur.

Gerçekten vakıfların, herkesin karşı karşıya gelebileceği yaygın fiziki ve sosyal riskler yanında bazen son derece tâli risklere karşı da kişileri korumayı hedef aldıkları görülmektedir. Sosyal güvenlik hizmeti vermeye dönük, gerçekten o kadar vakıf çeşidi vardır ki; tek başına bunların sayesinde bile, İslâm toplumunda sosyal güvenliğe pek az ihtiyaç duyulacağı söylenebilir. Ayrıca vakıfların gelir, servet dağılımına ilişkin hizmetler gördüğünü bunun ise sosyal güvenliğin ana hedeflerinden sayıldığını da belirtmek gerekir (Beşer, 1988: 241-242).

Vakıf, bir malı geliri ile birlikte hayri bir hizmete tahsis etmek üzere vâkıfın mülkiyetinden çıkararak sosyal mülkiyet kategorisine aktarmak demektir.

Vakıf, bir hayır müessesesidir. Ahlâki ve dini duyguların tesiriyle gelişir. Allah, Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamberi vasıtasıyla insanları yardımlaşmaya teşvik etmiştir. Bu sebeple vakıflar, İslâm Dünyasında çok gelişmiş ve Müslüman toplumun sosyal, siyasi ve iktisadi yapısına tesir etmiştir.

Osmanlı döneminde vakıf müessesesi, gelişmesinin doruğuna varmış; çeşit, miktar ve kapsam itibariyle çok inkişaf etmiştir. Osmanlı Devlet yapısında cemiyetin hukuki, iktisadi, sosyal ve siyasi yapısını demokratik bir temel üzerinde geliştiren ve gelişmede istikrarı ve dengeyi temine yarayan başlıca iki önemli müesseseden biri, toprak düzeni ile ilgili olan tımar, dirlik sistemi; diğeri de, vakıf müessesesidir. Osmanlı Devleti'nde toplum yapısını, sosyal siyaset açısından incelediğimizde sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin, dengeli gelir ve servet dağılımının temini yönünden yine iki müessesenin önemli payı olduğunu görürüz. Bunlar da; zekât ve vakıf müesseseleridir.

Ayrıca, vakıfların eğitim ve sağlık sahasındaki hizmetleri, fırsat eşitliğinin sağlanmasına yardımcı olmuştur. Fırsat eşitliği ise; sosyal adaletin tecellisine, insanların kabiliyetleri ölçüsünde gelişmesine ve sonuçta toplam verimin artmasına sebep olmuştur.

Diğer yandan da vakıflar, eğitim yoluyla birincil gelir dağılımını önemli ölçüde etkilemiş, gelirin âdil bir şekilde dağılımını sağlamıştır.

Vakfa aktarılan servet, artık şahsın özel mülkiyetinde değildir. Fakat devletin mülkiyetinde de değildir. Topluma, toplumun belli bir ihtiyacının

karşılanmasına adanmıştır. Böylece vakıflar özel mülkiyetle devlet mülkiyeti arasında özel bir sosyal mülkiyet kategorisi oluşturmuştur (Zaim, 209-210).

1. VAKFIN KURULUŞU İÇİN ARANAN ŞARTLAR

Vakıf işleminin yerine getirilebilmesi için birtakım şartlar aranmaktadır. Her şeyden önce vakfın vakfeden tarafından verildiğini gösteren ifadelerin bilinmesi gerekir. Meselâ; “Malımı vakfettim, habsettim, tasadduk ettim” ya da “sadaka-i müebbede ile sadaka ettim” gibi vakfa işaret eden sözler vakfın rüknünden sayılır. Ancak, vakfın kuruluşu yani sıhhati için aranan şartlar, kesin çizgilerle birbirinden ayrılmazlar. Bununla beraber biz konuyu vâkıfda (vakfeden) aranan şartlar ve vakfedilen şeyde aranan şartlar olmak üzere iki bölüm halinde ele alacağız. Teferruata girmeyeceğiz.

a) Vâkıf da Aranan Şartlar

1.Vâkıfın temlik ve teberrua ehil olması şarttır. Yani vakfeden; akıl sahibi, hür ve balığ olmalıdır.

2.Vâkıfın vakfa razı olması şarttır.

3.Vâkıfın borcundan veya sefehinden (akılsızlık) dolayı mahcur (hacır olunmuş) bulunmaması şarttır.

4.Vâkıf vakfettiği şeyi itikadına göre hayır ve sevap kazanmak niyeti ile vakfetmelidir.

b) Vakfedilen Şeylerde Aranan Şartlar

1.Vakfedilen şeyin aynı (vakfedenin elinde bulunan mal) olması şarttır.

2.Vakfedilecek malın akar (ev, dükkân, tarla vs. gibi gelir getiren mülk) olması şarttır.

3.Vakıfta müebbedlik şarttır.

4.Vakfedilen şeyin muayyen ve malum olması şarttır.

5.Vakfın müncez (yerine getirilmiş, sonuçlandırılmış) olması şarttır. Vakıfta mevcut ve muhakkak olmayan bir şeye bağlı olarak vuku bulan vakıf sahih olmaz.

6.Vakfedilecek bina ve ağaçların “müstahikul-kal” (yıkılmaya veya sökülmeye mahkum ve eninde sonunda sökülecek ve yıkılacak olmaması şarttır (Şeker, 1987: 119).

7.Vakfedilen şeyin vakıf sırasında vâkıfın, malı olması şarttır.

8.Muhayyerlik (seçime bağlı) şartı ile yapılan bir vakıf sahih olmaz. Vakıfta hayır şart olmamak şarttır.

9.Vakfın meşrutun lehi (Vakfeden tarafından vakıftan yararlanması şart koşulan) kesinlikle belli edilmeli ve ihmâlden uzak tutulmalıdır.

10.Vakıf hayır yoluna yapılmalıdır (Şeker, 1987: 211).

2. VAKIF MÜESSESESİNİN SOSYAL YARDIM VE SOSYAL GÜVENLİK YOLUYLA REFAH SEVİYESİNİ GELİŞTİRİCİ TESİRLERİ

a) Vakıfların Sosyal Yardım Fonksiyonu

Vakıflar sağladıkları çok çeşitli hizmetlerle sosyal yardım amacına yönelmiş müesseselerdir. Fakat tarihi süreci dikkate alındığında bu sosyal yardımın;

1.Fakirlikle mücadele etmek ve yoksullara yardım etmek sınırını aştığı,

2.İnsanlığın yücelmesine, hayatın güzelleşmesine, insan haysiyetine yaraşır asgari bir seviyenin sağlanmasına yöneldiği görülür.

3.Bu özellikleriyle vakıfların sağladığı hizmetlerden düşük gelirlilerle birlikte diğer gelir grupları da faydalanır. Meselâ; Çağaloğlu yokuşunda halkın, kışın karda buzda kaymaması için kül serpilmesini sağlayan vakıf ile, kuşlara kışın yem verilmesini temin eden vakıflarda bu hususu açıkça görmek mümkündür.

4.Sosyal yardım sağlayan vakıfların koruyucuları da sadece çok zenginler değildir. Her sınıftan halkın (esnaf, köylü, asker, işçi) katılımıyla, milletçe sosyal yardıma katkıda bulunulur (Zaim, 211).

Vakıfların çoğu, insanların, iktisadi hayatta maruz kalacakları risklere karşı sosyal güvenliklerini sağlamak amacını güder ve hizmet, müessese

tarafından yapıldığı için fertten ferde yapılan idane, sadaka şeklindeki yardımların şahsiyeti rencide edici etkilerine yol açmaz.

a) Sosyal güvenlik sisteminde ivazla iştirakler arasındaki ilişki azalmakta, sosyal sigorta ivazları sosyal güvenlik ödemelerine dönüşmektedir.

b) Vakıflarda ise; bugünkü sosyal güvenlik sisteminden farklı olarak, vakıfla yardım alanlar arasında şahsiyeti rencide etmeden dayanışma duyguları gelişmekte, sınıflar arası kaynaşmaya yol açılmaktadır.

c) Vakıflarda, vâkıflar hayırda bulunmanın huzurunu ve tahminini duymaktadır. Sosyal güvenlik sisteminde ise; her iki taraf için bir duygu alışverişi yoktur.

d) Bu durum sanayi toplumlarında ortaya çıkan “yalnız kalabalıkların” toplandığı şehir hayatındaki yabancılaşma duygusunu hafifletir.

Yardım alanı şehir hayatındaki yalnızlık, parçalanmışlık ve yabancılık duygusunun uyandıracığı bunalımlardan uzaklaştırır.

Vakıf kuranlar açısından faydası ise; insanların çevresiyle bütünlük kurmalarını sağlar ve çevrelerine karşı sorumluluk duygularını geliştirir. Bu sorumluluk, ömrünün ve yaşadığı çevrenin sınırlarını da aşarak gelecek nesilleri ve ölümden sonraki ebedi hayatı kapsar.

e) Sosyal güvenlik sistemi milli ekonomide servetin dağılımına doğrudan tesir etmediği halde, vakıflar, kuruluş anında servetin dağılımını sağlar (Zaim, 210-211).

b) Sosyal Güvenlik Hizmeti Vermeye Yönelik Vakıf Çeşitleri

1. Kimsesiz çocuklara, öksüzlere, yetimlere, muhtaçlara yardım vakıfları;

2. Cüzamlılara, körlere, dilsizlere yardım vakıfları, akıl hastanesi ve diğer hastahane vakıfları;

3. Düşmana esir düşenlerin fidyelerinin ödenerek kurtarılmasını sağlayan vakıflar;

4. Köle ve cariyelerin, azad edilmesi ve azad edilenlere yardım edilmesini temin eden vakıflar;

5. Fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması vakıfları;

6.Hamal, kayıkçı camcı gibi ağır ve yıpratıcı işlerde çalışan işçilere ve esnafa, yaşlandıkları veya sakatlanarak çalışamayacak hale geldikleri zaman, kendilerine emekli aylığına benzer bir şekilde gelir tahsis edilmesini temin eden vakıflar;

7.Harp malûllerine ve gazilere yardım vakıfları;

8.Borçları veya müflis duruma düşmeleri sebebiyle hapsedilenlere yardım edilerek hapisten kurtarılmalarını sağlamaya dönük vakıflar;

9.Öksüz kızlara çeyiz hazırlayan vakıflar;

10.Hacc yolunda parasız kalan hacılara yardım vakfı;

11.Ticaret ve sanatta işi bozulanlara yardım eden vakıflar;

12.Tohumluk temin edemeyen fakir çiftçilere ödünç tohumluk temin eden vakıflar; (buğday, arpa vs.) (Beşer, 1988: 242)

13.Harp ve kıtlık halleri için ülkenin uygun yerlerinde yiyecek depo edip zamanı geldiğinde bunları kullanacak vakıflar;

14.Kırdıkları çanak, çömlek gibi şeyler yüzünden hakarete uğramaları için, köle ve cariyelerin kırdıkları bu cins eşyanın bedelinin vakıfça ödenmesi amaçlarına dönük vakıflar;

15.Mahalle ve köylerde oluşturulan, hizmet alanı sınırlı avarız vakıflarının da, o mahalle ve köy birimi içindeki halkın sosyal güvenliklerini sağlamaya yöneldikleri ve bu yönleriyle tamamen, sınırlı bir sosyal güvenlik müessesesi olarak hizmet verdikleri anlaşılmaktadır. Bu vakıflar "Mahalle ve köylerde hastalanan fakirlerin tedavisi ve hastalık sebebiyle kâr-u-kisbden aciz kalanların (ailece infak ve iaşesi ve kimsesiz çocukların bakılıp gözetilmesi) ve fukara cenazelerinin teçhiz ve tekfini" gibi hizmetleri görmekteydiler (Beşer, 1988: 242).

3. VAKFIN TARİHÇESİ

Vakfın menşeyini en eski devirlere kadar çıkaranlar vardır. Vakfın başlangıcı hakkında tam ve kesin bir tarih göstermeye imkân yoktur. İslâm nokta-i nazarına göre ilk vakıf İbrahim (a.s.) tarafından Kâbe-i Muazzama'nın vakfedilmesiyle başlar. Eski kavimlerde de vakıflar mevcuttu. İskenderiye kütüphanesi, Kudüs havuzları, Zemzem Kuyusu, yollar, köprüler, mabetler

birer vakıftır. Bütün bunlar menafiinden bütün halkın istifade etmesi için vücuda getirilmiştir.

İmam Şafii vakfın menşei konusunda: “İslâm’a mahsustur. Cahiliye çağında ev ve arazi olarak vakıf yapıldığı biliniyor. Kâbe ile Zemzem Kuyusu, sevap kazanmak niyeti ile değil övünmek için muhafaza olunmuştur”, demektedir. Buna El-Minavi; “Kabe ve Zemzem Kuyusu Hz. İbrahim'in vakfıdır. Zamanımıza kadar gelmiştir. Mısır ve çevresi de “Rum Kilisesinin vakfı idi”, şeklinde karşılık vermektedir. Kaftan, burada şöyle bir mütalaa yürütmektedir; Şafiî “Cahiliye çağında vakıf yapılmamıştır” demekle geçmiş nebilerin ve ehl-i kitabın vakıf yapmadığını söylememiştir. Onun ifadesinde nisbi bir tahsis vardır” demiştir (Kazıcı-Şeker, 1982: 254).

Vakıf kelimesi Kur'an-ı Kerim'de geçmemiştir. Ancak, buna eş anlamlı oldukları düşünülen “bir iyilik, sadaka, ihsan ve hayır” gibi kelimelerin doğrudan doğruya vakfı karşılayamayacakları söylenebilir. Yine de vakfı teşvik ettiklerine hükmedildiğinden, bir kaç ayet mealini zikretmekte fayda vardır” (Kazıcı-Şeker, 1982: 251).

“Sevdiğiniz şeylerden sadaka vermedikçe siz cennete eremezsiniz. Allah yolunda her ne harcarsanız muhakkak Allah onu bilendir (K.K.Sure: 3/92). Hayır işleyin ki kurtulabilesiniz (K.K. V, El-Hacc Ayet:77). İyilik ve fenalıktan sakınma hususunda birbirinizle yardımlaşın (K.K. V, El-Maide Ayet: 2)”.

Vakıf konusunda nakledilen hadislerden bazıları: Ebu Hüreyre (r.a.)'dan Resûlullah şöyle buyurmuştur: “İnsan ölünce kendisinden bütün amelleri kesilir. Ancak şu üç şeyde amel kesilmeyip devam eder; devam eden sadakadan, faydalanılan ilimden, kendisine dua eden bir evlattan”. Devam eden sadaka (Sadakatü'l Cariye)'yi vak'a ile tefsir eden hadisçiler böyle bir sadakanın devam ettiği müddetçe sevabının da devam edeceğini söylemişlerdir (Müslim, 1969: 182-183). Vakıf hakkında bir diğer sahih hadis, Hz. Ömer'den rivayet olunmuştur. Hz. Ömer kendi öz malı olan Semg denilen hurmalığını vakfetmek isteyerek:

“—Ya Resûlallah! Ben nazarımda en güzel ve kıymetli bir hurmalığa sahip bulunuyorum. Halis kazancımdan bu malımı vakfetmek istiyorum” diye Resûl-i Ekrem'den sormuş. Nebi Aleyhisselam

“Bu hurmalığın aslını rakabesini vakfet! Artık o hibe edilmez, varis olunmaz, yalnız onun mahsûlü (lâyık olana) infak edilir, yedirilir” buyurdu. Nitekim, Hz. Ömer de bu malını böylece vakfetti. Allah yolunda gaza eden mücahidler, esaretten kurtulmak isteyen köleler, misafirler ve vâkıfın akrabaları, buranın mahsulünden faydalanması şart koşulandır. Ayrıca mütevellî tayin edilenler de, hurmalığın aslına tecavüz etmeyerek mahsulünden örfe göre yiyebilir ve dostuna yedirir (Buhari, 1974: 221-222).

Hz. Muhammed (a.s.) sağlığında Hayber ve Fedek'teki arazilerini fakir yolculara “ebnâ-i sebile” vakfetmiştir (Buhari, 1974: 206-207). Yine peygamberimiz Kureyza, Nadir, Fedek ve Hayber arazisi ile Ureyna köylerindeki hurmalıkların gelirlerini vakfetmiştir (Buhari, 1974: 235-236).

4. OSMANLILARDA VAKIF

Osmanlı tarih ve teşkilâtlarını başlı başına ve kendinden öncekilerden tamamen müstakil olarak düşünemeyiz. Çünkü Osmanlılar, kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşayış tarzlarını, ahlâk, iktisat, örf, âdet ve diğer özelliklerini almaktan çekinmiyorlardı. Böylece Osmanlılar, Anadolu Selçuklu devletinin mirası üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etme imkânına sahip oldular. Bu vesile ile onlar, kendilerinden önce diğer İslâm ve Türk-İslâm devletlerinin çok zengin teşkilât ve müesseselerinden de geniş ölçüde faydalanma imkânını buldular. Nitekim, Abbasiler devrinde hukukî esasları tesbit edilen vakıf, İslâm Dünyasının her köşesine süratle yayıldı. İslâm cemiyetinin siyasi ve iktisadi inkişafıyla paralel olan bu çoğalmayı Maveraün-nehirden, Atlantik kıyılarına kadar her tarafta görmek mümkündür. Mescitler, türbeler, ribatlar, tekkeler, medrese ve mektepler, köprüler, sulama kanalları, su yolları, kervansaraylar, hastahaneler ve imaretler gibi bir çok dini-hayri tesis, hep vakıflar sayesinde vücuda getirildi (Köprülü, 1942: 11-12).

Birçok teşkilât ve kurumlarının nüvesini, kendilerinden önceki Müslüman devletlerden alan Osmanlılar, vakıf konusunda da bu yolu takip ettiler. Nitekim, Osmanlı Devletinde daha ilk beyler zamanında başlayan devletin siyasi ve mali kudretinin inkişafına paralel olarak gelişip artan vakıfların, Osmanlılar dönemindeki ilk müessisi (kurucusu) Orhan Gazi olmuştur. Onun, 724 Rebiülevvel (1324 Mart başı) tarihiyle azadlı kölelerinden Tavaşi Şerafeddin'e Mekece'de vakfettiği hankâh'ın tevliyatını

verdiğine dair vakfiye ile vakfın şartlarını gösteren Farsça yazılmış tuğralı vesikanın Türkçe'sini bir örnek olması bakımından buraya alıyorum.

“Ben, Şucaeddin Orhan b. Fahrüddin Osman Hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını sırf Allah rızası için vakfettim. O hankâhta misafir olan gelip gidici fukarayı, garipleri, miskinleri, dervişleri ve ehl-i ilmi (iskân ve infak etmesi) için azadlı kölem Tavasi Şerafeddin Mukbil'i müteveli-i vakf tayin ettim. Vakfın vazifesi (yani varidatı, geliri) ne ise bunlara sarf edilsin. Ve her kim ki bu vazifeden nasib almaya müstehak değilse hankâhta misafir olmasın.

Bu vakfiyeyi okuyanlar bilmiş olsunlar ki, Mekece'nin tevliyetini bu hankâhın kullarının çocuklarından kim salih ise ona verdim ve bugünden itibaren tevliyete hizmet etmek, gelene, gidene sarf etmek ve elinden geldiği kadar hizmet etmek üzere Şerafeddin Mukbil'e tefviz ettim. Bu hizmete mukabil hasılatın mecmuundan öşür alsın. Benim çocuklarımdan ve varislerimden hiç bir ferdin bunda hakkı yoktur. Bu tevliyete, bu hankâhın bendelerinin Salih olan çocukları nesilden nesile batından batına ve asırdan asıra erişsin, yani nail olsun.

Bu hususta rica eden, bu mananın butlarına çalışan, yalan, iftira zulm ve adavet gösteren kimse şeriat-ı nebeviyye indinde makbul olmaz, ikrar ettiğim veçhiyle bu tevliyeti hüccet ile hankâhın kullarının (Kazıcı, 1985: 56-57) çocuklarından en salih olanına hin-i hacette göstermesi için verdim. Ta ki herhangi bir mahluk çıkıp da müdahale, muzahame ve tağyir etmesin. Kim müdahale ve müzahame ederse Allah'ın ve Resûlullah'ın (a. s.) laneti onun üzerine olacaktır. Bu vesikayı okuyanlar hazır olan cemaatin şehadetiyle bunu hakikat bilsinler ve itimat etsinler. Onların rızasıyla yazıldı. Benim mülkümden olan mezkur Mekece'yi (bu vesikayı) mütalaa edenler bileler ve inşaallahu teala itimat ederler (Kazıcı, 1985: 58).”

Orhan Gazi, İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurarken, onun idaresi için, yeterince gelir getirecek gayrimenkul vakfetti, bu medresede kısa bir müddet zarfında kudretli ilim ve devlet adamları yetişti. Sultan Orhan'ın yaptırdığı ilim ve hayır müesseseleri, sadece isimleri zikredilenler değildir. Adapazarı'nda halen “Orhanbey Camii”, Kandıra'da “Orhan Camii” adıyla anılan camiler ile yine Adapazarı'nda medrese, Bursa'da bir cami, zaviye, misafirhane ve imaret inşa ederek bunlara vakıflar tahsis etti. Bu hayır

eserlerinin görevlileri olan müderris, imam, hafız, nakib, tebbah, hadim ve bevvab gibi kimseleri de tayin etti (Berki, 1941: 127-128).

Orhan Gazi'den başlayarak Osmanlı padişahları, sultanları, vezirleri, emirleri, zengin tebaa, pek çok vakıf yaptılar. Bunlardan sadece bir kaçına örnek vermek istiyoruz. Niğbolu'dan muzaffer olarak Bursa'ya dönen Yıldırım Bayezid, burada bir darulhayr, bir hastahane, bir Ebu ishakhane (tekke), iki medrese ve bir camii yaptırdı, bütün müesseselerin ihtiyacını giderebilecek genişlikte vakıfları da tayin etmeyi ihmal etmedi. Nitekim darulhayr'ın evkafından olmak üzere aş ve yemden başka, her yıl bilginlere ve yerli yabancı yoksullara 600 müdd buğday verilmek, her gün konuğa ve yerliye et ile birlikte 300 çanak aş eriştirilmek üzere vakıflarını tayin buyurdu. Hastane, Ebu ishakhane ve caminin her biri için ayrıca vakıflar tayin etti. Bunlara şeyh, tabib, imam, müezzin ve müderris dikip akçelerini tayin ettirdi (Kazıcı, 1985: 58-59).

İstanbul'u Bizans Devleti'nin merkezi olmaktan çıkarıp Türk Osmanlı Devleti'nin merkezi haline getiren Fatih Sultan Mehmed, bu fetih esnasında ümera, devlet adamı ve askerlere, ganimetten düşen hisselerini verdikten sonra, kendi hissesine düşen emlaktan hiç birini almayarak tamamını milletin malı olmak üzere vakfetti (Ayverdi, 1974: 176-177). Osmanlı Padişahları sadece vakıf yapmakla kalmamışlardır. Başka şahıslar tarafından kurulan vakıflara da destek olmuşlardır (Kazıcı, 1985: 59)

Bu güne kadar vakıflar yüzlerce kişi tarafından yazıldı, çizildi. Bir çok değişik değerlendirme yapıldı ise de; genel olarak vakıfları üç grupta mütalaa etmek mümkündür:

- 1.Dini,
- 2.İçtimaî,
- 3.İktisadi, gayelere yönelik vakıflar.

Bu tasnifi şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.Dini hizmetlerin ifâsı için yapılmış bulunan vakıflar:

- a)Cami
- b)Mescid
- c)Tekke
- d)Namazgâh vs.

2.Eğitim ve kültür müesseselerinin geliştirilmesi için yapılan vakıflar: a)Medrese b)Kütüphane c)Sıbyan mektepleri d)Darü'l-hadis, e)Darü'l-kurra f)Darü'l-mesnevi vs.

3.Sivil ve askeri müesseseler için kurulmuş bulunan vakıflar: a)Evler b)Saraylar c)Kışlalar d)Tophaneler e)Silahsarayları f)Bahçeler vs.

4.İktisadi saha ile ilgili yapılan vakıflar: a)Çarşılar b)Bedestenler c)Arastalar d)Hanlar e)Kapanlar f)Dükkânlar vs.

5.Sosyal müesseseler için yapılmış bulunan vakıflar: a)Hastahaneler b)Darü'ş-şifalar c)Kervansaraylar d)İmaretler e)Darülacezeler f)Kör evleri g)Cüzzamlılar yurdu h)Çocuk emzirme yurdu gibi

6.Su ile ilgili olarak yapılmış bulunan vakıflar: a)Çeşme b)Sebil c)Şadırvan ç)Su yolları d)Su kemerleri e)Bentler f)Hamamlar h)Kaplıcalar vs.

7.Spor tesisleri için yapılmış bulunan vakıflar: a)Pehlivan tekkeleri b)Kemankaş (ok atma) tekkeleri c)Ok meydanları d)Spor abideleri gibi vakıflar ve hatta daha ince maksatlara matuf vakıflar gelip geçmiştir (Kazıcı, 1985: 81-82). Bunlardan birisine örnek olması bakımından bakacak olursak ileride de yeri geldiğinde izah edileceği gibi, fakir çocuklara topaç temin eden bir vakfa bile rastlanılmaktadır.

Vakıflarla ilgili bu kadar ayrıntıya girdikten sonra; esas konumuzu ilgilendiren sosyal güvenliğe yardım eden sosyal yardım gayesine yönelik vakıf kurumlarını da kısaca gözden geçirelim.

a)İmaret (Aşevi)

İmaret vakıf sisteminin bir parçasıdır. Hayır tesislerimizin başında gelen bu müessese, yüzyıllar boyu medrese talebesi, yoksul ve kimsesiz halk ile yolcular için önemli hizmetler ifa etmiş, kendi imkânları nisbetinde cemiyet bünyesinde önemli derecede bir faaliyet göstermiştir (Kazıcı, 1985: 261).

“1530-1540 arası tahrirlerine göre Batı Anadolu sancaklarını ihtiva eden Anadolu eyaletinin genel varidat yekûnu 79,8 milyon akçe idi, bunun 13,6 milyonu yani % 17'si vakıfların elinde idi. 1527/1528 yılı bütçesine göre de Osmanlı Devleti'nin toplam bütçe gelirlerinin % 12'si vakıflara aitti” (Zaim, 1989: 57). Görüldüğü gibi bu büyük meblağ sosyal güvenlik amacına matufen yapılacak harcamaların yekûnlarını bildirmektedir ki; bu rakkam zirve seviyesindedir.

Cemiyetin daha sağlıklı olması için, öğrenci, fakir ve kimsesizlere yardım etmek gerektiğini bilen Osmanlı Cemiyeti, bu neviden müesseseleri geliştirmek için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Daha önceki Müslüman devletlerde de varlığından haberdar olduğumuz bu kurumun, Osmanlılardaki müessisi Orhan Gazi (1326-1359) olmuştur. Orhan Gazi, İznik'in Yenişehir kapısında yaptırdığı bu ilk imaretinin açılış merasiminde bizzat kendisi hizmet etmiş, fakirlere çorba dağıtmış, akşam olunca da imaretin kandillerini yine bizzat kendisi yakmıştır. Artık bu başlangıçtan sonra, fethedilen her yerde böyle müesseseler kurulmaya başlanmıştır. Hatta bunlar öyle çoğaldılar ki, on sekizinci asrın sonlarında sadece İstanbul imaretleri her gün 30 binden fazla insanı doyurmaya kifayet ediyorlardı. 937 (1530) tarihlerinde sadece Fatih imareti günde 1000 (bin) kişiden fazla kimseyi doyuruyordu.

Meşhur seyyah Evliya Çelebi (1611-1682)'de İstanbul'da bulunan imaretlerin isimlerini verdikten sonra, "Ben elli yılda 18 padişahlık ve krallık, yer seyahat ettim, hiç bir yerde bu kadar hayrat görmedim" diyerek memleketteki hayır müesseselerinin çokluğunu iftiharla belirtmiştir (Kazıcı, 1985: 264). Osmanlı Devletinde sadece başkent İstanbul'da 20 imaret bulunuyordu, bunlar sırasıyla şunlardı:

- 1.Fatih Sultan İmareti,
- 2.Sultan Selim İmareti,
- 3.Sultan Süleyman İmareti,
- 4.Sultan Ahmed İmareti,
- 5.Sultan Mustafa (Laleli) İmareti,
- 6.Sultan Hamid (I) İmareti,
- 7.Sultan Bayezid İmareti,
- 8.Sultan Osman İmareti,
- 9.Ayasofya İmareti,
- 10.Mihrişah (Eyyüb'te) İmareti,
- 11.Fatih (Eyyüb'te) İmareti,
- 12.Şehzade İmareti,
- 13.Beşirağa İmareti,
- 14.Atik Ali Paşa İmareti,
- 15.Şehzade Tabhanesi,

- 16.Haseki İmaretı,
- 17.Mıhrımah İmaretı, (Üsküdar)
- 18.Atık Valıde, (Üsküdar)
- 19.Ahmedıye, (Üsküdar)
- 20.Koca Mustafa Paşa İmaretı.

Bılahare imaretler kapatıldı. Günümüze kadar gelen bıkaç tane imaret kaldı. Bunlardan bırsı Eyüp'teki imarettır. Hâlâ bı çok fakır oradan aş ve yemek alabılmektedir (Kazıcı, 1985: 266).

b) Darü'ş-Şifâ (Sağlık Kurumları)

Osmanlılarda ve İslâm tarihinde sağlık kurumlarının değişik adlar aldığı, ancak en yaygının Darü'ş-şifâ olduğu görülmektedir. Sağlık yurdu anlamına gelen Darü'ş-şifâdan başka, aynı manada kullanılan diğer adları da şöyle sıralamak mümkündür: a)Darü's-sıhha, b)Dar'ül-Afiye, c)Darü'r-Raha, d)Darü't-Tıp, e)Maristan, f)Bimarhane, g)Tophane, ğ)Taphane h)Nekahathane, ı)Şifaiyye gibi. Hastaların tedavi edildikleri, ilaçların yapıldığı bu yerlere günümüzde hastahane denilmektedir.

Bulaşıcı hastalıkları önlemek için, gelen yolcuların bı müddet şehir halkından tecrit edilerek müşahade altına alındıkları yerler için tecrit-hane ya da karantina-hane tabirleri kullanılmıştır.

Vakıf esasına göre kurulan Darü'ş-şifâların yanında bılahare tıp medreseleri açılmıştır. Abbasiler devrinde başlayan bu kurumların ilk büyük örneğini Tolunođlu Ahmed'in Mısır'da 875 tarihinde yaptığı Darü'ş-şifâ teşkil etmektedir. Selçuklular döneminde gelişen bu hastanelerin en önemlileri Şam'da, Bağdat'ta, Mardin ve Musul'da açılan Darü'ş-şifâlardır. Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu'da yapılan önemli Darü'ş-şifâlar arasında:

- 1.Kayseri'de Gevher Nesibe (1205)
- 2.Sivas'da İzzettin Keykavus Şifahanesi (1238)
- 3.Divriđi'de Turan Melik Darü'ş-şifâsı (1228)
- 4.Çankırı'da Cemaleddin Ferahlala Darü'ş-şifâsı (1238)
- 5.Konya'da Kemaleddin Karatay Darü'ş-şifâsı (1255)
- 6.Bursa'da Yıldırım Darü'ş-şifâsı (1399)
- 7.İstanbul'da Fatih Darü'ş-şifâsı (1470)

8.Edirne'de Bayezid Darü'ş-şifâsı (1488)

9.İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan Darü'ş-şifâsı (1550)

10.Manisa'da Sultan Murat III Darü'ş-şifâsı (1591)

11.İstanbul'da Sultan Ahmed Darü'ş-şifâsı (1671) gibi isimler yer almaktadır.

Bu Darü'ş-şifâlar aynı zamanda birer ihtisas hastanesi ve tıp fakültesi görevini de ifa etmekteydiler (Kazıcı, 1982: 267).

c) Su Ve Yol Tesisleri

Osmanlılar su kemerleriyle ve bentlerle çok uzaklardan geniş alanlara yayılan hayır tesisleri yapmışlardır. Çevre halkının, gelip geçenin su ihtiyacını karşılamak üzere sadece hayır gayesiyle yapılan çeşmelerin, mimari tarz bakımından çoğunlukla sade oldukları gibi, kubbeli ve saçaklı olanları da vardır.

Osmanlılarda ayrıca su ile ilgili, üç kısımdan müteşekkil soyunma yeri, kurulanma ve peştamal değiştirme, yıkanma yeri olmak üzere kubbeli olarak inşa edilen hamamlar da vakıf kurumları arasındaydı. Yol yapımı için de vakıf yapılmış; insanların ve hayvanların gelip geçtikleri yolların düzeltilmesi, temizlenmesi ve tamiri de vakıf eserleriyle karşılanmaya çalışılmıştır. Hatta işlek yollarda, konak yerlerinde ve ticari merkezlerde yolcuları ve bineklerini barındırmak kervanlarını dinlendirmek gibi hizmetler için yapılmış han ve kervansaraylar vardı. İki katlı olarak yapılan bu binaların ortasında geniş bir avlu bulunur. Misafirlerin üç günlük yeme ve içme gibi sosyal ihtiyaçları buralardan karşılanırdı (Kazıcı, 1982: 268).

Osmanlı vakıf konusunda o kadar temayüz etmiştir ki; bu konuda hiç bir boşluk bırakmamıştır. Bunlardan bir kaç misale bakacak olursak "Topaç alacak imkâna sahip olmayan çocuklara topaç temin etme vakfı bile karşımıza çıkmaktadır" (Kaan, 1959: 13). Mürekkep dağıtma vakfı ve İstanbul'da sisli havalarda kayıkla denizi geçemeyenlere kalacak yer temin eden vakıflar, sakat hayvanların tedavisi, korunması için vakıflar, bütün camii, medrese ve bunun gibi yapılarda kuşlara barınma yerleri temin eden vakıflar ki saymakla bitmez. Bu gayretlerin hepsi bütün canlıları kapsayan bir sosyal güvenlik sistemine hizmet etmektedir.

5.OSMANLI DEVLETİ'NDE NAKİT PARA VAKIFLARI

Nakit para vakıflarında elde edilen gelirler, vakıfların şart koştukları çeşitli hayır işlerine harcandığı gibi, çeşitli kamu hizmetleri de bunlarla görülüyordu. Bunların başında bugün başta belediye ve sosyal güvenlik kurumları olmak üzere birçok kamu hizmetlerini ifa etmek için teşkil olunan ve "avanz akçesi" denilen yardım sandıkları gelmektedir. Bunların sermayesi tamamen vakıf paraları ve muamele-i şer'iyeye ile işletilerek geliri mahallenin ihtiyaçlarına Ebüssuud'un ifadesiyle "techiz-i guzatâ ve mabedlerin ani ihtiyaçlarına sarfedildiği gibi, mahalledeki dullara, yetimlere ve kimsesizlere de maaş verilirdi. Hatta mahallede işi iyi gitmeyene, esnafa buradan kredi de verildiği olurdu. Askeri yardım ve asker ailelerinden muhtaç olanlara bakmak için de Yeniçeri kışlalarında "tasarruf ve yardımlaşma" sandıkları kurulmuştu. Bunların da sermayesi vakıf paraları. Her esnaf kendi arasında, önceleri "esnaf kesesi" denen bir vakıf sandığı kurmuştu. Buna "esnaf vakfı", "esnaf sandığı" da denirdi.

Mütevellinin murakabesi altında idare edilen bu sandığın vakıf paraları, esnafa kredi olarak verilirdi. Müteveli de Loncaya karşı sorumluydu ve her sene muhasebesini kontrol ettirmek mecburiyetindeydi.

Osmanlı Devleti, vakıf paralara ilk müdahalesini, para vakfını caiz gören ferman ile yapmıştır. Daha sonra vakıf paralarla ilgili kâr hadlerini belirleyen ferman ve hükümler çıkarılmıştır. Kurulan vakıf idarî teşkilatları ise; her çeşit vakıflar gibi, para vakıflarına da nezaret etmektedir (Akgündüz 1988: 164).

27 Safer 1255/1839 yılından evvel evkaf memurlarına verilen talimatta bazı esaslara riayet edilmesi istenmektedir. Şöyle ki: Osmanlı Devlet-i Aliyye'sinde bulunan vakıf paraların müteveli ve bazı kimselerin zimmetlerinde İslâm Hukukuna uygun olarak rehin veya kefil karşılığında kâr getirmek üzere işletilmesi amacı güdülen (istirbah olunan) paraların, sene sonunda meydana gelen nemaları, vakıflarının muhasebeleri iyice tetkik edilerek bekaya bir kuruş bırakılmadan gelir kaydolunacaktır. Gelir-gider hesapları yapıldıktan sonra artan gelirler gelecek seneye irad olarak devredilecek ve vakfın alacağı sonradan ortaya çıkarsa vakfın şartlan çerçevesinde, nakit para vakıflarına "asla hâlel gelmemek ve bir akçesi telef ve zayi olmamak" hususlarına dikkat olunması ve bunlardan hazine için "maaş-ı muharrer" namıyla akçe alınmayıp fakat muhasebe harcı olarak binde

“1 O” kuruş alınması ve muhasebe kayıtlarının imzalı olarak hazineye gönderilmesi gerektiği belirtilmektedir (Akgündüz, 1988: 165).

Para vakıflarının faaliyetlerini kısaca özetleyerek, para vakıflarının sosyal güvenliğinin sağlanmasındaki hizmetleri de böylece tespit edilmiş oldu.

6. OSMANLILARDA SOSYAL GÜVENLİK KURUMLARINDAN AVARIZ STATÜSÜNE GİREN VAKIFLARDAN OSMANLI FUKARA-PERVER HAYRİYESİ

Mahalli bir vakfa misal olması bakımından bu kurumdan bahsetmek faydalı olacaktır.

Cemiyetin, ağızdan ağıza bu güne kadar aktarılmış olan bir hikâyesi vardır.

Carlı bir kış günü, İstanbul'un mütevazi semtlerinden Topkapı'da bugünkü Cemiyet binasının bitişğinde bulunan bir eczanede eczacı Onnik Efendi, Topkapılı Hacı Kuyumcuzade ve Doktor Galip Hakkı Bey soba başında hem sohbet edip hem de dışarıda lapa lapa yağın karı seyredelerken yoldan geçen, üstünde eski bir ceket ve pantolondan başka bir şey bulunmayan, ayakkabıları yırtık bir adam dikkatlerini çeker. Adamın hali yüreklerini sızlatır. Kısa bir sessizlikten sonra Doktor Galip Hakkı Bey:

“Onnik Efendi” der, “Şu zavallı adamın halini görüyor musun? Ne acınacak bir durum. Acaba bu sefaletle mücadele edemez miyiz?”

Onnik Efendi:

Aman doktorcuğum biz kimiz ki, bir koskoca sefaletle mücadele edelim. Olsa olsa şu adamı çağırır, beş on kuruş yardımda bulunabiliriz.

Hayır, hayır “Onnik Efendi” bu yardım hiç bir şey sağlamaz, iş sefaleti ortadan kaldırmak, yardımı bütün fakirlere ulaştırmaya gayret etmektir, ve biz bunu yapabiliriz”.

Karar verilir ve Topkapı Fukaraperver Cemiyeti kurulur. Tarih 24 Şubat 1908'dir.

Kurumun ilk başkanı Dr. Hakkı Galip Bey'in fedârlığıyla cemiyet, faaliyete geçmesini müteakip kısa zamanda halkın ilgisini çekmiştir. Yapılan bağışlarla çalışmalarını geliştirmiş ve yaptığı yardımlarla elle tutulur gözle görülür bir hale gelmiştir (T.F.C.F.B, 1988: 7-8).

Yardımsever halk gücü oranında kuruma ayni ve nakdi bağışlarda bulunmaya başlamışlardır. Cemiyet arşivinde bulunan “Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti Hayriyesine ait 22 Kanunu evvel 1325 tarihli mukarerat defterinin 6 (altıncı) sahifesinde şöyle bir karar bulunmaktadır:

23 Temmuz 1327 Cuma içtimaî Muvacehemizde kutu açılarak 284 adet kuruşluk, 4 adet çeyrek, 115 adet metelik olmak üzere ceman 409 kuruş veznedara teslim edilmiştir (F.C.H.A.M.D.: 6).

Bu gibi zabıtlar için ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Bu sosyal yardım kurumu din, mezhep, ırk, renk ve cins ayrımı yapmaksızın bütün yoksul vatandaşların yardımına koşmuştur. Kurulduğu ilk yıl olan 1908'de 120 fakir aileyi himayesine almış; ayrıca 489 Müslüman, 498 Ermeni ve Rum olmak üzere 987 hastayı tedavi ettirmiş ve devrin basınının dikkatini çekmiştir (T.F.C.F.B, 1988: 9).

Topkapı Fukaraperver Cemiyeti kuruluşundan itibaren diğer yardım teşekkülleri ile yakın bir beraberlik içerisinde olmuştur.

Balkan ve I. Dünya Savaşları sırasında Kızılay'la, Vakıf Gureba Hastanesi ve Çapa Kız Muallim Mektebi'nde tesis edilen Avusturya-Macaristan Askeri Hastanesi ile işbirliği yaparak dispanserler açmıştır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Şehremini'de açtığı Dispanserde hastanelerden taburcu edilen yaralı askerleri tedavi etmiştir. Cemiyette halen muhafaza edilen 30 Nisan 1331 tarihli “Harbi Umumide mecruh olup pansumanları icra kılınan gazilerin isimleri ve tedavi şekilleri gösterilmiştir” (304 gazinin).

Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda Topkapı'da Kızılay'la işbirliği yapılarak isteyen herkese sıcak yemek verilmiştir (T.F.C.F.B, 1988: 14).

Bu kurum, Osmanlının son dönemlerinde kurulmuş ve günümüze kadar hayatini sürdürmüştür. Yetkililerden aldığım bilgilere göre halen 5 bin fakire ayni ve nakdi yardımda bulunmaktadır.

Vakıflarla ilgili belgelerin her çeşidinin, bir cemiyetin yalnız hayır ve sevap işlerine âit inançlarını aksettirmekle kalmayıp, çok defa devirlerinin iktisadi şartlarını, sosyal münasebetler nizamının özelliklerini, örf ve âdetlerinin, aile yapılarını belli eden tarih kaynakları olarak büyük bir değer taşıdığı bilinmektedir (Barkan, 1970: 5).

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, "Ahmet, "İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi", Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- AYVERDİ, Semiha, "Edebi ve Manevi Dünyası İçinde Fatih", İstanbul 1974
- BARKAN, Ömer, Lütfi-Ayverdi, Ekrem, Hakkı, "İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi", Baba Matbaası, İstanbul 1970.
- BERKİ, Ali, Himmet, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", İstanbul 1941.
- BEŞER, Faruk, "İslamda Sosyal Güvenlik", Seha Neşriyat, İstanbul 1988.
- BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed bin Ebul Heysen İsmail bin İbrahim (256/869), "Sahih-ül Buhari", Çağrı Yayınları", İstanbul 1982.
- DEVELİOĞLU, Ferit, "Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat", Doğu Ltd.Şti. Matbaası, Ankara 1970.
- Fukaraperver Cemiyeti Hayriyesi Arşivi Mukararat Defteri, İstanbul
- KAAP, Osman, "Kuzey Afrika'da Türk İdare Sanatı", Ankara 1959.
- KAZICI, Ziya, "İslami ve Sosyal Açıdan Vakıflar", Marifat Yayınları, İstanbul 1985.
- KAZICI, Ziya-Şeker, Mehmet, "İslam Türk Medeniyeti Tarihi", Çağrı Yayınları, İstanbul 1982.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", İstanbul 1942.
- KUTLUAY, Yaşar-Atay, Hüseyin, "Kur'an-ı Kerim Meali", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983.
- MÜSLİM, Ebul Hasen Müslim bin el-Haccak el-Kuşeyri en-Neysaburi (261/874), "Sahih-i Müslim", Çağrı Yayınları, İstanbul 1982.
- SERTOĞLU, Mithat, "Osmanlı Tarih Lugatı", Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- ŞEKER, Mehmet, "İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri", D.İ.B. Yayınları, Ankara 1987.
- Topkapı Fukaraperver Cemiyet Faaliyetleri Büroşürü, İlyay A.Ş. Matbaası, İstanbul 1988.
- ZAIM, Sabahaddin, "Mimar Sinan Döneminin İktisadi Durumu", Vakıflar Genel Müdürlüğü (ayrı basım), İstanbul 1989.
- ZAIM, Sabahaddin, "Vakıf Mevzuatının Aksayan Yönleri", Kıbrıs Vakıf İdaresi Çalışmaları ve Türk Vakıf Medeniyetinde Vakıf Eski Eserlerinin Restorasyonu Seminerleri, Ankara 1989.
- ZAIM, Sabahaddin, "Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri", İstanbul.